

NASIRIDDIN AT-TUSIYNING BORLIQ HAQIDAGI QARASHLARI

Abduvaxobova Gulsara Akromjon qizi

ToshDShU, “Sharq falsafasi va madaniyati” kafedrasida o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqola sharq mutafakkiri, serqirra olim Nasiriddin at-Tusiyning ontologik (borliq haqidagi) qarashlariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda faylasuf qarashlari bilan yunon faylasuflari va Ibn Sino qarashlari qiyosiy tahlil qilingan. Va Tusiyning ontologik qarashlarining o‘ziga xosligi ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Ontologiya, emanatsiya, yunon falsafasi, Islom falsafasi, fazo va vaqt, substansiya, atribut, materiya, shakl va mazmun, modda.*

Falsafada murakkab va o‘ziga xoslikka ega bo‘lgan soha bu – ontologiya, ya’ni borliq falsafasi hisoblanadi. Borliq shu qadar turfa xillikka, murakkablikka va shu bilan birga rang-baranglikka egaki, undagi juda ko‘p jihatlar haligacha olim va faylasuflarni bosh qotirishga majbur qilib kelmoqda. Borliqqa turli davrlarda, turli mintaqalarda bir-birini takrorlamaydigan qarashlar paydo bo‘lgan. Agarda, biz aynan musulmon falsafasidan borliq muammosiga to‘xtaladigan bo‘lsak, borliq masalasi sharq mutafakkirlari uchun anchayin murakkablikka ega hisoblanadi. Sababi o‘rta asrlar sharq falsafasi yunon faylasuflari qarashlari ta‘sirida shakllanganligini hisobga oladigan bo‘lsak, yunon falsafasi va Islom dini o‘rtasida ko‘plab masalalarda ixtiloflar mavjudligiga guvohi bo‘lamiz. Abu Nasr Forobiy va Ibn Sino kabi Nasiriddin Tusiy ham materiya, ya’ni moddani har doim bo‘lgan, hozir ham mavjud va keyin ham bo‘ladi (daxr—mangu, abadiy) deb hisoblagan. Islom falsafasida abadiylik sifati faqatgina Yaratganga xos sifat, deb hisoblanadi. Jism, modda esa o‘tkinchidir. Bir vaqtda paydo bo‘lib, boshqa bir vaqtda zavol topadi. Ruh esa yaratilgan, ammo u abadiy yashaydi, deb talqin etiladi. Shuning uchun musulmon falsafasida moddiyatni abadiy deb biluvchi faylasuflarni daxriylar (“daxr” arabcha – “mangulik”, “abadiylik”) deb atashgan. Shu o‘rinda daxriy deganda, ko‘z oldimizga ateist tushunchasi kelishi noto‘g‘i ekanligini ta’kidlash zarur. Daxriy so‘zining tarjimasidan kelib chiqadigan bo‘lsak, bu yerda yer yuzida hayotning mangu ekanligini ta’kidlovchi shaxsga nisbatan daxriy iborasi qo‘llanilganiga guvohi bo‘lamiz. Daxriylarning olamni abadiy deb bilishiga sabab yer yuzida yo‘qlik va borlik hodisasi ketma-ket va uzluksiz davom etishidir. Agarda bu bir-biriga zid bo‘lgan ikki hodisa ketma-ket va uzluksiz, biri ikkinchisini ta’lab qilgan jolda sodir

bo'lsa, demak, yer yuzida hayotning tugashi mumkin emas, degan xulosaga kelishadi²⁶.

Jurjoniyning falsafiy qarashlari Forobiy, "Sof birodarlar" anjumani, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Nasiriddin Tusiy va Qutbiddin ar-Roziy at-Taxtoniylar dunyoqarashi ta'siri ostida shakllandi. Ular kabi Jurjoniy ham obyektiv borliqning mavjudligiga shubha qilmas edi, ammo uning kelib chiqishini aqliy yo'sinda talqin qilib, emanatsiya nazariyasi nuqtayi nazarida turar edi²⁷.

Nasiriddin Tusiy Arastu, Avgustin, al-Kindiy, Ibn Sino, Nosir Xisrav, Faxriddin Roziy, Dekart, Leybnits, Toland, Boshkovich, Yum, Fixte, Kant, Gegellar singari relyatsion konsepsiya vakili hisoblanib, ularning fikricha, fazo – moddiy dunyoning tarkibiy tuzilishi tartibining namoyon bo'lishi, jismlarning o'zaro joylashish o'rinlari va moddiy narsalarning mavjudligi tartibini ifodalaydi. Fazo – juz'iy holda ham, umumiy holda ham moddiy dunyoning holatiga bo'g'liqdir; materiya fazoning mavjudligi uchun asosiy vositadir; fazo – nisbiydir. Vaqt esa materiyaning atributi (ajralmas xususiyati), u materiyadan tashqarida mavjud bo'lishi mumkin emas, vaqt munosabatlari nisbiydir, vaqtning davomiyligi moddiy ob'ektlarning o'zaro aloqadorligiga, hisob sistemasiga bog'liqdir. Hozirgi zamonda borliqning turli tashkiliy struktura darajalariga aloqador bo'lgan fizik, kimyoviy, geologik, biologik, fiziologik, ijtimoiy (sotsiologik), psixologik fazo va vaqt haqidagi konsepsiyalar ham yaratilmoqda. Bunday konsepsiyalarda olamning tuzilishi jihatdan xilma-xilligi va birligi, ko'p qirraliligi va cheksizligi, murakkabligi va nihoyasizligi asoslanmoqda²⁸.

Tusiyning borliq haqidagi qarashlariga to'xtaladigan bo'lsak, undagi barcha borliqdagi narsalarning asosi Yagona Yaratuvchi Allohga borib taqalishi va qolgan narsalarning Undan kelib chiqishi nazariyasi Islom dini ta'sirida shakllangan bo'lsa, aynan shu jarayondagi jilovlanish, emanatsiya nazariyasining kelib chiqishi ham qadimgi yunon falsafasiga borib taqaladi. At-Tusiyning ontologiyasida birinchilardan evolyutsiyaviy g'oyalar keltirilgan. Uning ta'limotiga ko'ra, olamda avvaliga, asos elementlar bo'lgan. So'ngra, ulardan minerallar, o'simliklar, hayvonlar va odamlar paydo bo'la boshlagan. Boshida xudoyi taolodan birinchi aql paydo bo'lgan. So'ngra birinchi aqldan to'rt unsur paydo bo'lib, ulardan minerallar va o'simliklar, hayvonlardan esa inson paydo bo'lgan. Inson o'zini bir-necha bosqichlar orqali molik darajasiga yetqazadi va o'z zotida haq subhonani mujassam etadi. Ana shuni hukamolar farz doirasi deyishadi. Min al-mabdo va ila-l-ma'od (avvaldan oxirga

²⁶ Тураев. Б.О. Пространство. Время. Развитие. – Т.: Фан. 1992. – Б.27.

²⁷ O'sha asar – B.20.

²⁸ O'sha asar – B.23.

qaytish)²⁹. Tusiyning fikricha, vaqtning boshlang'ich nuqtasi Yaratgan tomonidan belgilangan va shundan boshlangan. Xuddi shunday uning oxiri ham Yaratganga bog'liq. Ularning fikricha, vaqt bu – alohida bo'linmas lahzalarning o'z vaqtida sodir bo'lish birligidir. Vaqtning bu bo'linmas daqiqalari – ikki bir-biriga zid bo'lgan hodisalarni: yo'qlik va paydo bo'lish hodisalarini vujudga keltiradi. Va bu hodisalar uzluksiz, davomiy va birin-ketin yuzaga keladi. Har bir narsa o'z vaqtida, ya'ni ma'lum zamon ichida sodir bo'ladi, shu sababli ham hech bir voqea-hodisani o'z vaqtida sodir bo'lmagan, deb xulosa qilib bo'lmaydi. Bundan tashqari bir vaqtning o'zida ham harakat, ham harakatsizlik sodir bo'lishi mumkin emas. Xuddi shu singari paydo bo'lish hamda zavol topish ham bir vaqtning o'zida emas, balki birin-ketin sodir bo'ladi. Bu qoidaga asoslanib, Tusi ketma-ket sodir bo'luvchi voqea-hodisalar vaqtni tashkil qiladi, degan g'oyani ilgari surgan. Va albatta, bu ikki bir-biriga qarama-qarshi jarayonlar bir-biriga zid bo'lishiga qaramay biri ikkinchisini talab qiladi. Bularning hech biri yolg'iz holda vaqtning harakatlanish jarayonini yuzaga keltira olmaydi. Ular bir-biriga zid bo'lishiga qaramay, bir-biriga bog'liq va o'zaro aloqador hisoblanadi. Ya'ni ular o'rtasida dialektik jarayon sodir bo'ladi. Tusi vaqtni davrlashtirishda xuddi Arastu singari o'tmish, hozir va kelajak tushunchalarini kiritadi. Hozir sodir bo'layotgan hodisalar vaqt o'tishi bilan o'tmishga yoki kelajakka aylanishi mumkin.

Tusi metafizikani "Ilohiy ilm" deb nomlaydi. Bu ilm sohasida Tusi Allohning borlig'i va birligining isboti, ma'naviy substansiyalarning isboti, paydo bo'lishi mumkin bo'lgan narsa va hodisalar sistemasi va ularning mutlaq borliqqa (Allohga) nisbati va boshqa mavzularni muhokama obyektiga aylantiradi. Mutafakkirning "Axloqi Nosiriy" asari nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy va axloqiy masalalarga, balki borliq va bilim haqidagi masalalarga ham bag'ishlanadi. "Axloqi Nosiriy" asarida muallif Allohni mohiyat, Undan o'zga narsalarni esa tasodif deb hisoblaydi. Ya'ni, agar mavjudligi boshqa mustaqil narsaga bog'liq bo'lsa, unda bunday narsalar tasodif deb ataladi, agar u mustaqil bo'lib, boshqa mustaqil narsaga bog'liq bo'lmasa, u mohiyat deb ataladi. Ya'ni nafs tasodif bo'lmasa, u mohiyatdir³⁰. Asarda muallif ta'kidlashishicha, Xudodan birlik mahsuli sifatida kelib chiqadigan o'z-o'zini bilish natijasi bo'lgan "birinchi aql" maydonga chiqadi. "Birinchi aql" vojbul vujud bo'lganligidan xudoni idrok etadi va undan "ikkinchi aql" kelib chiqadi, negaki, u ayni zamonda o'z-o'zini bilganligi uchun mumkin ul-vujud hamdir³¹. Shuning uchun

²⁹ Кодиров М. Насриддин Тусийнинг «Ахлоқи Носирий» асари ва унинг таҳлили. – Т., 2014. – Б.101.

³⁰ Л. Рагими. Общая характеристика произведения «Ахлаги Насири» (Насирова этика) хаджи Насреддина Туси. Вестник КазНПУ 2012. Алматы. <http://www.allbest.ru/>

³¹ Кодиров М. Насриддин Тусийнинг «Ахлоқи Носирий» асари ва унинг таҳлили. – Т., 2014. – Б.25.

undan o'z moddiyligi bilan va unga muvofiq keladigan shakl bo'lgan ruh sifatida oliy samoviy doira kelib chiqadi. "Ikkinchi aql" o'z navbatida kelgusida keladigan doiraning ruh va jismini, hamda undan ham pastki doirada joylashib o'zini boshqarib turuvchi doira bo'lgan "uchinchi aql" ni keltirib chiqaradi va hokazo. Shunday kelib chiqishlar tizimi bo'lgan emanatsiya "faol aql" bilan tugallanadiki, u oy ostidagi dunyoda mavjud bo'lgan insoniy ruh va to'rt unsur borligining sababi – "paydo bo'lish va zavol topish dunyosi" sifatida maydonga chiqadi. Tusiy fikriga ko'ra, modda beshta turga ega. Bular "al-modda" – المادة ("materiya"), "ash-shakl" – الشكل ("shakl"), "al-jism" – الجسم ("tan"), "an-nafs" – النفس ("jon") va "al-aql" – العقل ("aql"). Shunday qilib, substansiya umuman olganda mavjudlikning birinchi qismini tashkil qilishi kerak, shuning uchun mohiyat kategoriyalar tartibida birinchi o'rinda turishi kerak. Ikkinchi o'ringa u tasodifiy toifalarni qo'yadi, ular mohiyatdan farqli o'laroq, o'zgaruvchanlik bilan bog'liq bo'lib, qolgan to'qqiz toifaga xosdir³².

Islom falsafa an'anasida muzokara mavzularidan biri bo'lgan neoplatonizmga asoslangan sudur yoki kosmik aqllar nazariyasi (emanatsiya) Tusiy tarafidan ham koinot yaratilishining vujudga kelish jarayoni kabi muzokara obyektiga aylantirilgan. Lekin Tusiyning bu nazariyaga ba'zi asarlarida shubha bilan qaragani, ba'zilarida esa bu nazariyani qabul etmaganini ko'rish mumkin. "Tajrid al-e'tiqod" nomli asarida bu nazariyaga shubha bilan qaragan faylasuf "Fusus" nomli islom kalomiga doir yozgan boshqa bir asarida sudur nazariyasini tamomila rad etadi. Aristoteldan farqli o'laroq, Tusiy materiyani zarurat, lekin imkonning shakli deydi. Tabiiy jismlarning mavjudligida materiya har doim ramkaga ega, u har doim qandaydir shaklga ega. Tusiyning borliq haqdagi qarashlarida peripatetik va teologik an'analar izlari bor. U borliq va mohiyat o'rtasidagi munosabatda peripatetik falsafa tarafdori bo'lgan. Shuningdek, u emanatsiya nazariyasining borlik-yo'qlik, birlik-ko'plik kabi jihatlarida nomuvofiqliklar borligini ta'kidlab, bu nazariyani to'g'ri emas degan xulosaga keladi³³. "Ravzat-ut-tasmim" risolasida tabiat va Xudoning mutanosibligida quydagicha fikr bayon etgan: "Oллоhi taolo hamesha xoliq buvad va chun xoliq gufti, maxlut ham boyad buvad, ya'ne in olam ham xud lozim boshad. Pas hargiz nabuvad, ki olam nabud". (Alloh taollo hamisha xoliqdir va uning xoliqligi haqida so'z yuritdingmi, uning maxlutligini ham unutmam, ya'ne shu olamning lozimligini ham unutmam). Mazkur iqtibosda, borliq hodisalari mas'alalari (Oy-u quyosh tutilishi, qor, yomg'ir, yulduzlar harakati, shamol, do'l, yashin, yer silkinishi, yorug'likning ko'rinishi) materialistik nuqtayi nazari jihatidan tadqiq etilgan. Ammo Tusiy borliq

³² Кенжаева Л. Логическое учение Насриддина Туси (на основе его трактата «Асас ул-иктибас») Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Душанбе, 2019. – С.23.

³³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-nasiruddin>

falsafasini muayyan bir mavqeyi nuqtayi nazaridan hal etishni o'z ishining asosiy maqsadi deb bilmaydi va bu tarzda hal qilmaydi³⁴. Nasiruddin Tusiy o'simlik dunyosi va hayvonlar nafsini (ruhiyati) inson jismi bilan aloqador deb hisoblaydi. Ammo notiqlik nafsini inson jismiga aloqador deb bilmaydi. Chunki bu fikrda bir narsaga alohida e'tibor qaratish lozimki, har bir shaxs xohlagan vaqtida notiq bo'lmaydi. Bu kasbni egallash uchun ko'p yillik tajriba, bilim, malaka va mehnat lozimdir³⁵.

Materiya mavjud asos sifatida, har qanday narsani yo'naltirishning boshlanishidir. Inson o'z harakati bilan materiyadan bir shaklni olib, unga boshqa shaklni berishi mumkin. Masalan, kulol loydan idish yasaydi. Bu yerda loy materiya, u asos hisoblansa, masalan, lagan o'ziga xos shakldir. Lekin kulol loyga boshqa turdagi shaklni berishi mumkin, masalan, loyga laganning ko'rinishini emas, balki kosa ko'rinishini berishi mumkin. Bularning barchasi ya'ni loy, mum, marmar va boshqa moddalar narsalarning asosi sifatida mustaqil mavjudlikka ega. Ular istalgan vaqtda mavjud bo'lishi mumkin. Moddiy narsa, materiya shakldan ustunlikka ega. Shakldan oldingi materiyaning afzalliklari har qanday salbiy hodisalardan oldin mohiyatning afzalliklari bilan bir xildir. Materiyalessiz shakl hech narsa emas, materiya tufayli u biror narsaga aylanadi. Mutafakkir substansiyani zarur deb hisoblab, uning abadiy ekanligini tasdiqlash bilan chegaralanadi, ya'ni substansiya avvaldan bo'lgan, bor va bo'ladi so'zlari bilan xarakterlanadi. Tusiy fikriga ko'ra, qaysi ish yoki harakat yaxshi, qaysi biri yomon ekanligini faqat inson aqligina aniqlay oladi. Faylasuf olim Muhammad Nazarovich Boltaev o'zining yirik monografik tadqiqotida Tusiyning Umar Hayyom izidan borib, ma'lum diniy g'oyalarga qarshi to'rtliklar yozgan deb ko'rsatadi³⁶.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Tusiy o'zidan oldin o'tgan olimlarning fikriga qo'shilgan holda, falsafani barcha mavjud narsalar haqidagi bilimlarni qamrab oluvchi fan sifatida ta'riflaydi. U falsafani predmetini belgilab yozadi: "Hikmat dar urfi ahli ma'rifat iborat ast az doistani chizho chunone ki boshad va qiyom namudan ba korho chunon ki boyad ba qadri istetoat to nafs insony dar asli vujud xud bo gumoneke mutavachchehi on ast, birasad". Ya'ni, "Ahli ilmlar fikricha, hikmat, borliqning zamirida inson qalbi bo'lgan darajada, unga g'amxo'rlik qilib, narsalarni borligicha istash va kerakli ishni qilishdan iboratdir". Muhammad Nazarovich Boltaevning xulosalariga ko'ra, ushbu ta'rifning birinchi qismi maqbuldir, chunki u haqiqatning o'zida mavjud bo'lgan obyektlar dunyosini bilish degan to'g'ri

³⁴ Norkuchkarov Sh. Sh. Nasiruddin Tusi and his place in the history of civilization of the peoples of the east // Galaxy international interdisciplinary research journal Vol. 9, Issue 12. – T., 2021. – P.931-932.

³⁵ O'sha asar. – B.932.

³⁶ Boltaev M. H. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн-Сины и его школы. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С.600.

fikrni ifodalaydi. Ushbu ta'rifning ikkinchi qismi Fransuz faylasufi Rene Dekardning mashhur tezisiga o'xshash: "Men o'ylayapmanmi, demak men borman". Falsafaning nazariy va amaliy faoliyatdan iborat bo'lganini tushungan Tusiy bu ilm sohasini avvalo nazariy va amaliy qismlarga ajratadi. Aslida bunday bir tasnifotning ontologik asoslari mavjud. Falsafani butun borliqlar mohiyatlarini ochib beradigan ilm bo'lganini tushungan Tusiy bu ilmni borliq qismlariga muvofiq holda tasnif etadi. Nazariy falsafa asos o'laroq metafizika, riyozat va tabiat ilmlaridan iboratdir. Bu yerda har bir ilm sohasining oldida bir nechta ilm qismlari mavjuddir. Ilohiyot va falsafa ilmlari metafizika ilmining asoslarini tashkil etgan ilm sohalaridir. Umuman olganda, aniq fanlar bo'yicha ko'plab izlanishlar olib borgan faylasuf barcha fikrlarini mantiqiy jihatdan asoslab berishgan harakat qilgan.

ADABIYOTLAR:

1. Тураев. Б.О. Пространство. Время. Развитие. – Т.: Фан, 1992.
2. Қодиров М. Насриддин Тусийнинг «Ахлоқи Носирий» асари ва унинг таҳлили.– Т., 2014.
3. Рагими. Общая характеристика произведения «Ахлаги Насири» (Насирова этика) хаджи Насреддина Туси. – Алматы: Вестник КазНПУ, 2012.
4. Кенжаева Л. Логическое учение Насриддина Туси (на основе его трактата «Асас ул-иктибас») Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Душанбе, 2019.
5. Norkuchkarov Sh. Sh. Nasiruddin Tusi and his place in the history of civilization of the peoples of the east // Galaxy international interdisciplinary research journal Vol. 9, Issue 12. – Т., 2021.
6. Болтаев М. Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн-Сины и его школы. – Душанбе: Ирфон, 1965.

